

Здравко М. ДЕЛЕТИЋ*, Владан Р. ВИРИЈЕВИЋ**

БАЛКАНСКИ НАРОДИ И ВЕЛИКЕ СИЛЕ У XIX И XX ВИЈЕКУ¹

Апстракт: Историја народа Балкана у XIX и XX вијеку је историја Источног питања, које је било централно питање европске дипломатије. Геостратегијски значај Балкана је у контроли путева који воде на Исток и контроли мореуза. Водеће европске државе гледале су на простор Балкана као на могућност политичког утицаја и добити, користиле положај и судбину балканских народа у међусобном одмјеравању снага или намиривању сопствених интереса и правиле нагодбе на рачун туђе судбине и територија. Ниједној европској држави није било важно шта је за неки балкански народ важно или добро.

Балкански народи пак у овом периоду покушавали су да се изборе за слободу, државност и национални идентитет. Оружани устанак и рат били су начини остваривања тог циља. Нажалост, ратовали су више пута између себе под утицајем великих сила и у оквиру њихових ратова, али нијесу одлучивали о исходима, чак ни о постојању својих држава; одлуке о склапању мира, признавању државности, утврђивању граница представљале су нагодбе великих сила. Међународни скупови који су о томе одлучивали одржани су ван територије Балкана, мировни споразуми и уговори потписивани у европским центрима моћи и одлучивања. У томе су одлучивали

* Проф. др Здравко М. Делетић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет

** Проф. др Владан Р. Виријевић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет

¹ Проширено саопштење на научном скупу „Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава”, Лепосавић, 30. новембра 2015.

интереси европских сила, потреба за политичком доминацијом на Балкану и међусобно супарништво.

Rad је синтеза о утицајима европских сила и дипломатије на судбину балканских народа и држава. Циљ је да се, на основу афирмисане литературе, покаже како мали народи ратују и гину, а сила одређује њихову судбину.

Кључне ријечи: балкански народи, велике силе, Источно питање, Русија, Аустроугарска, дипломатија

УВОД

Балкански народи су кроз цјелокупну своју прошлост плаћали данак судбини што су се настанили и створили државе на вјетрометини између Европе и Азије, Средоземља и Црног мора. Од старог вијека до данас на тим просторима укрштали су се интереси држава које су у неком дијелу европске (свјетске) историје имале економску и војну снагу да значајније утичу на међународне односе и судбине народа и држава. Полуострво се налази на важном географско-стратегијском правцу и путевима који од Средње Европе воде ка Малој Азији, Блиском и Далеком Истоку, односно према Средоземљу. Уз значајна природна богатства, то је разлог да је Балканско полуострво од праисторије било насељено и да цјелокупну његову историју карактеришу борбе између балканских народа и страних завојевача, великих сила које су освајале Балкан или преко њега пролазиле у освајачким походима од Европе према Азији или из Азије ка Европи.

Балкан је простор који политички и економски често плаћа рачуне прошлости. Балкански народи његују традиције средњовјековне државности и славе далеку прошлост, мијешају их са садашњим приликама, управљају се према њима и инсистирају на остваривању историјских права. Народи и националне државе отимају се о прошлост и на том основу полажу право на исте територије, што води у сукобе различитог садржаја и интензитета. То су често разлози нестабилности; нове политичке околности, интереси балканских држава, не мање и интереси водећих европских и свјетских држава, не дозвољавају остваривање историјских права, тим прије што су она међусобно искључива. Национални, вјерски и идеолошки разлози учинили су да сукоби на

овим просторима често имају одлике грађанских ратова, као и да се, нажалост, више пута понове.

Велике државе увијек су „гурале” балканске земље у сукобе, дијелиле правду међу њима, наметале своју вољу, али им у мирно доба нијесу економски помагале ни дозвољавале да се неометано развијају и међусобно сарађују. Утицаји моћних држава на балканске народе су културни, економски, политички (војни) и идеолошки. Сусрет три свјетске религије на малом простору не може проћи без проблема за мале народе, нарочито ако унутар неког народа постоје вјерске разлике. Вишеструк и дуготрајан утицај и значај имају идеје и исходи Француске буржоаске револуције и прокламованог начела народности. Комунизам као идеологија није балканског поријекла, али је у XX вијеку имао значајног утицаја и посљедице по развој и међународни положај балканских народа и држава.

Главне одлике XIX и почетка XX вијека на Балканском полуострву су: постепено комадање Османлијског царства и ривалство великих држава, које су имале за циљ да успоставе контролу и утицај у балканским земљама и приобалним земљама Средоземља. Право неког балканског народа на самоопредјељење могло се изборити једино оружјем и уз сагласност великих сила, што је зависило од појединачних интереса, односа снага и договора међу земљама заинтересованим у датом тренутку. За балканске народе проблем је у томе што велике силе нијесу могле да се сагласе о рјешењу, свак је свакоме сметао, а ниједна земља сама није могла да наметне рјешење. У другој половини XX вијека балкански народи су, вољно или невољно, били дио Хладног рата, војног, политичког и економског сукоба империјализма и комунизма, у XXI вијеку плаћају данак транзицији социјалистичког друштва и контролисане привреде у капитализам по мјери неограничене моћи свјетских корпорација, све упаковано у маглу глобализације, шта год то коме значило. На Балкану траје економски, политички и војни обрачун САД, земаља Европске уније и Русије.

БАЛКАН ИЗМЕЂУ ПРАВА И НЕСЛОБОДЕ

Може се с правом рећи да је успјех ослободилачких и државотворних покрета балканских народа био условљен односом снага и интересима Русије и Аустроугарске у датом времену, друге земље

су се опредјељивале у односу на ту чињеницу од случаја до случаја. Историја балканских народа у XIX вијеку је у сјенци руско-аустријског одмјеравања снаге и борбе за престиж. „Грчки пројекат” 1782. године подразумевао је подјелу Балкана по вољи двије велике силе. До 1914. године понављају се спорења и нагодбе Русије и Аустрије о судбини балканских народа. Друге европске земље су се у појединачним питањима, у зависности од својих интереса и стратегијске процјене, постављале као савезници неке од њих или су наметале другачије рјешење. Истина, и у томе се примјећује досљедност. Велика Британија се готово у све проблеме мијешала и постављала услове, досљедно је била против руске доминације на Балкану. Њемачка је била мање видљива, али увијек присутна и држала је страну Аустроугарској. Понашање Француске зависило је од односа са Њемачком; тактизирала је, али није могла пресудно да утиче. Најмање је долазио да изражаја италијански утицај, иако је Италија имала јасне интересе на Јадрану и у Средоземљу.

Под изговором да штити православне народе Русија је вјекови-ма тежила да прошири доминацију над Балканским полуострвом и добије приступ Медитерану (пролаз кроз мореузе). Њена политика на Балкану била је често недосљедна и неодлучна, нарочито кад се крајем XIX и почетком XX вијека заинтересовала за Централну Азију. Русија се више пута солидарисала у спровођењу аустријских интереса на јадранској обали. Послије пораза Млетачке републике нестала је Дубровачка република, Русија се сагласила да Аустрија прошири посједе на југословенском простору и да 1797. године преузме Истру, Далмацију и Боку Которску. Послије краткотрајне француске владавине ти простори остали су под аустријском влашћу до краја Првог свјетског рата. Русија се придружила противљењу великих сила да владика Петар I припоји Боку Которску (1806–1813) тадашњој Црној Гори, притиску великих сила на Црну Гору поводом плавско-гусињске афере (1878–1880), још више поводом заузимања Скадра 1913. и 1915. године. У тим догађањима Аустроугарска је имала интересе које није покушавала да прикрије, Русија је морала о томе да води рачуна више него о потребама „једновјерне браће”.

Код српског и црногорског народа изграђен је култ „мајке Русије” као заштитнице и спаситељке, култ који је присутан и на

почетку овог вијека. Чињеница је да је Русија више пута храном, оружјем, новцем помагала ослободилачке покрете и у критичним тренуцима политички интервенисала у корист Србије и Црне Горе. Политичка и дипломатска заштита од стране Русије није упитна, више пута била је пресудна. Међутим, чињеница је да је Русија увијек водила политику у складу са својим интересима, са великим силама више пута склопила је договоре противне животним интересима балканских народа, нарочито српског и црногорског.

Чињеница је да је економска помоћ и политичка подршка у неким кризним ситуацијама и дипломатским питањима за нејач и сиротињу у Србији и Црној Гори била значајна, некад и одлучујућа, али се може показати да је Русија то чинила кад је одговарало њеним интересима и да никад није ушла у значајан „трошак” или ризик да би некоме на Балкану помогла. Користила је ослободилачке покрете балканских хришћана у рјешавању односа са Османлијским царством. Кад би између Русије и Царства односи били на ивици рата или трајао међусобни рат, Русија је од Србије и Црне Горе захтијевала покретање немира и оружане акције; у условима спровођења постигнутог споразума и кад Русији нијесу одговарали немири, тражила је да се не изазивају проблеми. Више је примјера у XIX вијеку који доказују овај закључак. Судбина Првог српског устанка у великој мјери је зависила од политике Русије према устаницима (европске силе су се тада бавиле Наполеоновима плановима). Устаници су одустали од (тада повољног) Ичковог мира на наговор Русије, у даљем току устанка поражени су и изгубили тековине вишегодишње борбе. У вријеме Источне кризе Русија је подстицала Србију на рат, али је Санстефанским миром створила Велику Бугарску, противно српским животним интересима и исходима ратних операција. Румунија, Србија и Црна Гора обухваћене су мировним уговором, у чијем састављању и потписивању нијесу учествовале, Русија је одлучивала шта је у чијем интересу и шта коме припада. Нове границе нијесу уважавале ратне добитке Србије, дјелове њених територија (Пирот, Врање, Ниш) Русија је великодушно даровала Бугарској, цијенећи да она као савезник има већи значај за њене интересе у залеђу Цариграда и мореуза.

Србија је ратовала 1876–77. године са Османлијском империјом као руски савезник, али је ради признавања ратних добитака

била принуђена да моли Аустроугарску за подршку и да исту плати потписивањем дугорочних уговора и тиме преузме неповољне економске и политичке обавезе. У овом случају је Русија усмјерила Србију да моли за аустроугарску наклоност. Истина, на Берлинском конгресу су све кључне силе биле сложне у томе да се Србији ограничи територијално ширење. „Аустро-Угарска је најенергичније била против ширења Србије према западу и југозападу (Босни, Санџаку, Косову и Метохији). Турци и Британци су настојали да што већма спрече продор Србији на југ, према јужној Србији и Македонији, а Руси да откину што више српских територија за Бугарску на југоистоку.”²

Црна Гора је прошла боље у погледу проширења, али ни њој није дозвољено ширење према Херцеговини, чије становништво за учешће у борбама није добило никакву надокнаду. Такође, Црној Гори није дозвољено да се значајније прошири на јадранској обали. Улцињ је добила тек послуже три године као уступак за Плав и Гусиње, али је питање шта је стварно добила, с обзиром на то да је тај регион био насељен арбанашким становништвом, које је одвајање од Скадра сматрало окупацијом.

У суштини, одлукама Берлинског конгреса легитимисано је право великих (европских) држава да одлучују о судбини малих народа и међународним питањима коришћења мореуза и пловидбе Дунавом. На Берлинском конгресу судбина балканских народа рјешавана је нагодбама и тајним споразумима између Британије и Русије, Русије и Аустроугарске, Британије и Аустроугарске. Све то надзирао је утицајни и енергични њемачки канцелар Бизмарк. Кључну ријеч у рјешавању Источне кризе имале су земље које нијесу ратовале, захваљујући сили оствариле су политичке и економске добитке. Суштину открива реченица: „Ви се морате приклонити праву јачег”, којом је француски министар Вадингтон „објаснио” турским делегатима одлуку великих сила да Аустроугарској дају „европски мандат” да окупира Босну и Херцеговину.³ Ни тада није било тешко наслутити каснију судбину окупиране територије.

² Чедомир Попов. *Грађанска Европа (1770–1914): Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 244.

³ Ч. Попов. *Грађанска Европа (1770–1914): Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, 243.

Српска историографија не обраћа потребну пажњу на дипломатију Русије у вријеме Источне кризе, која није била искрено и потпуно у интересу „словенске браће” на Балкану. При томе не мислимо само на одредбе Санстефанског уговора, који је у суштини био противан српским националним и државотворним интересима. Крајем 1876. и почетком 1877. године вођени су тајни руско-аустријски преговори, завршени у Будимпешти 17. јануара 1877. године, када су Андраши и Новиков потписали тајну конвенцију, којом је Русија обезбједила неутралност Аустрије у случају рата са Турском, али и признала право Аустроугарској да у времену које њој буде одговарало окупира Босну и Херцеговину. Русија се обавезала да неће војно дјеловати у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини. Допунском конвенцијом (18. марта) потврђен је Рајхштатски споразум и предвиђена могућност признавања државности Албанији.⁴ Вољом великих сила Албанци на Берлинском конгресу нијесу признати као народ, али им је вољом истих земаља 1912–13. године признато право на формирање националне државе. Одлуке европске дипломатије о истом питању зависиле су од међусобних односа и нагодби.

Примјер како се савезници мијењају, или како се и супарници могу договорити кад им затреба, био је Кримски рат. Незадовољне руским успјесима у рату са Османлијском царевином, Британија и Француска објавиле су рат Русији 1854. године, тако је руско-труски рат добио карактер европског рата. Конгрес великих сила (Велика Британија, Француска, Аустроугарска, Русија, Прусија, Сардинија и Османлијска империја) по завршетку рата одржан је у Паризу, од 25. фебруара до 16. априла 1856. године. Земље које нијесу учествовале у рату одређивале су услове мира и уређивале међународне односе. Париским миром рјешавана су питања важна за судбину балканских народа; одлучено је да они од тада буду под заштитом великих сила, чиме је значајно ослабљен утицај Русије на Балкану (што је и био разлог мијешања европских земаља у рат).⁵

⁴ Ч. Попов. *Грађанска Европа (1770–1914): Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, 231.

⁵ Детаљније: Čedomir Popov: *Грађанска Европа (1770–1871)*, друга knjiga: *Politička istorija Evrope* (Novi Sad: Matica srpska, 1989), 301–307.

Примјера како се „мајка Русија”, вођена својим интересима, односила према интересима „братског” српског народа (словенског и православног) и Србије има више. Уговором у Рајхштату (1876)⁶ и Пештанском конвенцијом (1877) Русија се сагласила са аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине, контролом на простору Новопазарског санџака и давањем аутономије Албанцима.⁷ Треба ли доказивати да је знала ослободилачке тежње српског народа у Босни и Херцеговини и колико су Србија и Црна Гора биле животно заинтересоване за те области? У вријеме склапања Тројецарског савеза Русија је пристала да на Балкану усклађује поступања са Аустроугарском, што је значило ускраћивање подршке словенским народима у борби за национално ослобођење, проширивање националне или стварање заједничке државе. Да ово није било случајно свједочи и чињеница да је Русија у вријеме анексионе кризе извршила притисак на Србију и Црну Гору да анексију прихвате као свршени чин и не изазивају немире. Русија се није противила ни стварању и признавању Албаније 1912/13. године, била је 1913. спремна и оружјем да присили Црну Гору да прихвати одлуку европских држава и одустане од освојеног Скадра.

Могу се навести и каснији примјери руског односа према југословенским народима. Између два свјетска рата СССР је преко Коминтерне и југословенских комуниста заговарао разбијање Југославије (комунисти и националисти, у савезу са фратрима и поповима, то су завршили у ратовима деведесетих година прошлог вијека).⁸ Сукоб са Информационим бироом (ИБ) праћен је и оружаним пријетњама и покушајем наметања унутрашње и спољње политике тадашњој Југославији. Русија није дала вето у УН

⁶ „У Рајхштату је било речи и о судбини осталих балканских територија у случају распада Османске Царевине: Грчка би се, и без борбе, ујединила са својим сународницима с Крита и из Епира и Тесалије; Бугарска, Румелија (Бугарска јужно од планине Балкан) и Албанија добиле би независност или аутономију; Бесарабија би била враћена Русији. Под овом сенком аустроугарског империјализма поведен је српско-турски рат 1876.” Ч. Попов. *Грађанска Европа (1770–1914): Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, 224.

⁷ Васиљ Поповић. *Источно питање*, 3. издање (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 189–190.

⁸ О учешћу црква у разбијању Југославије детаљно: Vjekoslav Perica. *Balkanski idoli*, I-II (Београд: Библиотека XX век, 2006).

поводом увођења међународних санкција које су економски уништиле тадашњу Југославију, није значајније помогла Србији приликом НАТО агресије 1999. године, није била против усвајања резолуције 1244 УН, којом је Косово и Метохија изузето (отето) из државног система Србије (руски изасланик извршио је одлучујући притисак на Милошевића да то прихвати). Русија је повукла своју војну јединицу са Космета кад је остварила циљ због којег је самовољно ушла на територију Србије. За „одбрану Космета” Русија је за мале паре претворила Србију у енергетски зависну земљу, преузимајући њену нафтну индустрију и инфраструктуру за дистрибуцију деривата нафте и гаса.

Њемачка се послије уједињења заинтересовала за Османлијско царство у склопу своје политике продора на Исток, појавила се као значајан учесник у одбрани цјеловитости Турске. Отворено и прикривено подржавала је Аустроугарску у планираном походу према Солуну, што је подразумијевало и подршку у политичким и војним активностима против Русије и Србије. Њемачкој је за учешће у подјели свјетског тржишта било потребно да спријечи веће сукобе у Европи, нарочито да избјегне истовремени сукоб са Француском и Русијом. Налазила је начине да Француску потисне и стално држи у атмосфери могућег рата, док је са Русијом успијевала да постигне споразуме о толеранцији и усмјерава њене односе са Аустроугарском. Савез три цара дуже времена функционисао је на овом плану. Током времена повећавала се економска и војна моћ Њемачке, самим тим и њен утицај на међународне односе.

Неколико деценија функционисао је Бизмарков систем одржавања контроле и равнотеже односа у Европи. Све тада моћне европске државе припремале су се за рат, који се могао наслутити, иако је дипломатија успјешно избјегла неколико озбиљнијих повода. На крају је Први свјетски рат, до тада у погледу ангажовања људских ресурса, економије, количине и врсте наоружања, употребе нових и разорних оружја, у погледу материјалних разарања, војних и цивилних жртава, највећи ратни сукоб у дотадашњој историји човјечанства — избио на Балкану. На Балкану се нашао повод, ратни фронтови свједоче да ту нијесу били и одлучујући разлози и изазови, а ни исходи рата.

Велика Британија појавила се доста рано на дипломатској сцени као турски заштитник. Чинила је то у циљу спречавања јачања Русије у зони мореуза и према Средоземљу, ништа мање и спречавања настанка јаке словенске државе на Балкану. Заштита интереса у Европи зависила је од мира на Балкану, у XIX и почетком XX вијека нереди на Балкану највише су изазивали дипломатске поремећаје и пријетили успостављеној равнотежи снага. Са ширењем британских колонијалних посједа у Индији одржавање контроле путева према Истоку било је значајно за контролу мора и океана, одржавање посједа и стицање нових позиција у Кини и другим земљама на том правцу, што је подразумевало сузбијање и ограничавање руских интереса и утицаја у Средоземљу и зони мореуза.

Француска је, у цјелини, имала пријатељски став према Османлијској држави, али се није превише жртвовала да јој помогне. Тежила је да одбрани трговачке и културне утицаје код хришћанских народа у Царству, због чега се повремено на Порти залагала за њихова права. Подржавала је Османлијску империју како њеним распадом нека друга сила не би превише ојачала на Балкану и у зони мореуза. Због односа са Њемачком после рата 1871. године и потребе Француске да се реваншира за губитак Алзаса и Лорене, природни савезник била је Русија.⁹ Важан циљ био је одржавање корака са Британијом у колонијалној експанзији на сјеверу Африке и у Средоземљу.

Аустрија (од 1867. Аустроугарска) је све вријеме имала исте циљеве: онемогућити руску доминацију на Балкану и спријечити стварање јаке јужнословенске државе у којој би доминирала Србија као национална држава. То би затворило могућност даљег напредовања према Солуну, на другој страни било би јака мотивација националноослободилачком покрету словенских народа у Монархији. После уједињења Италије и стварања моћне Њемачке, Балкан је за Аустроугарску био подручје за могуће ширење утицаја и територије. Окупација и анексија Босне и Херцеговине,

⁹ Више о међународним односима и савезима: Čedomir Popov, *Grđanska Evropa (1770–1871)*, друга knjiga: *Politička istorija Evrope* (Novi Sad: Matica srpska, 1989); Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914): Друшћивена и йолишћичка историја Европа (1871–1914)* (Београд: Завод за уџбенике, 2010).

контрола Новопазарског санџака, као и касније стварање Албаније, несумњиво су исходи таквих потреба и планова Аустроугарске на Балкану.

Италија је имала интерес на Јадрану и просторима албанских племена, међутим, њен утицај на међународне односе и положај балканских народа није био одлучујући.

Више од два вијека важно питање европске (тада свјетске) дипломатије било је питање контроле мореуза и пловидбе Дунавом. У више руско-турских уговора постоје клаузуле о праву Порте да у неким ситуацијама може затворити мореузе за ратне бродове те праву Русије да може слободно пролазити кроз Босфор и Дарданеле. Великим силама је одговарало да Царство држи под контролом мореузе. Можда је ту и разлог што је разграничењем последице балканских ратова дозвољено да поражена Османлијска империја задржи дио европске територије, лакше је кад се зна ко држи кључеве од улазних врата.

Током XIX и почетком XX вијека велике силе су користиле унутрашње проблеме „болесника на Босфору” као повод и оправдање да се, под изговором заштите нетурског становништва, мијешају у унутрашња питања балканских народа и држава. У погодним моментима то су легализовале међународним уговорима (Русија миром у Јашију, удружене европске силе Париским миром). На другој страни, поједине државе су утицале на ослободилачке акције православних народа у зависности од тренутних интереса и односа снага са супарничким силама или савезима.

Русија се више пута сагласила са захтјевима појединих сила, али се генерално може рећи да је чешће била сама против других, што се за поједине балканске народе неријетко показало лошом услугом (Русија није могла да наметне рјешење). Европске силе су се лако саглашавале о контроли руског утицаја на Балкану, мада су се почетком XX вијека знале сагласити и у отпору аустроугарском продору на Исток (Њемачка је била поуздан савезник, често и подстрекач). Корекцију „претјеране” моћи и значаја Србије германске државе покушале су да изврше 1914. године. Силе Антанте претвориле су напад Аустроугарске на Србију у рат са Тројним савезом, али не да би заштитиле Србију, већ да би „разломиле погачу” и ријешиле међусобне ривалитете. Слично се десило и у Другом

свјетском рату. У оба свјетска рата балкански народи су међусобно ратовали са различитим савезницима, посљедице ратова и учињених злочина осјећају се у међунационалним односима и у овом вијеку, при чему црквене организације радо инсистирају на жртвама, наглашавају вјерски и етнички карактер учињених злочина и траже освету. То одржава немир и неслогу.

У целини, све значајне европске земље имале су интересе и планове на Балкану. Француско-њемачки односи и Источно питање више пута пријетили су да ескалирају у отворени сукоб. Током времена колоније у Африци и Азији преузеле су примат у међусобном надметању, али је контрола путева према Истоку била трајно интересантна. Суштина политике најјачих европских држава била је што дуже одржати Османлијско царство као брану јачању Русије и настајању јаке словенске државе као њеног савезника. Истовремено, сви балкански народи имали су планове о стварању и ширењу националних држава, неки су сматрали да им припада историјско право на обнављање старих царевина. Борба око права и територија, у коју су се константно, али не и принципијелно и досљедно, мијешале европске државе, одржавала је међу балканским народима стање непријатељства и спремности на међусобни оружани сукоб. Други балкански и два свјетска рата то јасно показују.

БАЛКАН КАО „ДРУГА ЕВРОПА”

На основи дуге византијске државне, вјерске и културне традиције на балканском простору су се формирале етничке и културне карактеристике које балканску цивилизацију разликују од осталог дијела Европе. Вишевјековна османлијска владавина унијела је у све области живота и привређивања карактеристике Оријента и оставила печат исламске културе.¹⁰ То је учинило да се овај простор разликује у етнолошком и културном смислу од остатка Европе, али није нужно и лошији од њега, мада такав стереотип упорно у Европи постоји, крајем прошлог вијека због грађанског рата у Југославији пренијет је у XXI вијек.

¹⁰ Детаљније: Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану: османски период XV-XIX век* (Београд: Hesperaideu — Филозофски факултет, 2010).

Римокатоличка Европа балканским народима не прашта њихово византијско — православно и отоманско наслеђе. Балканске земље су за водеће европске државе увијек биле, и остале, нека „друга Европа”, по дефиницији мање успјешна, мање развијена привредно и цивилизацијски, као мање вриједна погодна за разне колонијалистичке програме и планове. Европске силе Балкан прихватају као нешто друго од онога што јесте „њихова”, цивилизована Европа, самим тим позвана да надгледа понашање балканских народа, да међу народе који су вјековима у неслози и отимачини око територија „утјерује демократију” по својој мјери, да уређује њихове унутрашње и међународне односе.

„Цивилизована Европа” је осмислила читав арсенал термина којима жели означити различитост „друге Европе,; ниједан од њих није културолошки, политички или економски афирмативан за „Балканце”.¹¹ *Балканизација* је пејоративан израз, који су произвели европски новинари и политичари између два свјетска рата као израз незадовољства стварањем нових држава и граница у балканским и Првом свјетском рату. Негативно значење и виђење Балкана нарочито се у европској јавности укоријенило послје Сарајевског атентата. Европа је Србију и српски национализам окривила за распад Аустроугарске монархије и стварање нових држава послје Првог свјетског рата (начело национализма промовисано је у доба Француске револуције, а не на Балкану!).¹² Историјски је лако доказати да је рат био потребан највећим европским државама, у првом реду Њемачкој и Аустроугарској, и да су се европске државе за рат на више начина годинама припремале.¹³ Да велике силе нијесу

¹¹ Детаљније: Trajan Stojanović. *Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa* (Beograd: Equilibrium, 1997); Marija Todorova. *Imaginarni Balkan* (Beograd: Biblioteka XX vek, 1999).

¹² О начелу „Балкан балканским народима” детаљније: Љиљана Алексић-Пејковић. „Балкан балканским народима — Између легитимистичког и националног принципа”, у *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)* / ур. Славенко Терзић, 139–256. (Београд: Историјски институт САНУ, 1997); Љиљана Алексић-Пејковић. „Берлински уговор као међународни оквир спољне политике Србије”, у *Европа и Источно њишање (1878–1923): њолиитичке и цивилизацијске ѡромене* / ур. Славенко Терзић, 107–126. (Београд: Историјски институт САНУ, 2001).

¹³ Детаљније: Аника Момбауер. *Узроци Првој свейској рајта: сѡорења и салиласносѡи* (Београд: Слио, 2013); Чедомир Попов. *Грађанска Европа (1770–1914):*

жељеле рат, нашле би начина да Србију казне за претпостављену кривицу. Економска и политичка снага коју су имале дала им је за право да ратују, као и да вијек након тога за рат оптужују жртву.

Термин балканизација користи се као синоним за партикуларизам, расцјепканост, сукобе и друге негативне одлике на европским просторима, које се приписују балканским народима. Упућује се порука: „Не будите Балканци!” То што се и у европској историји може наћи безброј примјера уситњавања држава, грађанских ратова, вјерских сукоба, масовних прогона, инквизиције и других негативних појава није разлог да Европљани одустану од погрдних изјава на рачун балканских народа.

У негативном значењу термине „Балкан” и „балканизација” новинари и политичари великих сила (које себе радо називају међународном заједницом) поново често користе послије 1991. године у вези са раздијањем Југославије и грађанским ратовима, које су оне и те како подстакле и у њима учествовале политички и војнички.

Иронија је у томе да се у европским, прије свега политичким круговима, термином балканизација означава расцјепканост простора, заоштравање регионалних сукоба, неспремност за међусобну сарадњу, које управо велике силе подстичу. Чини се да им посебно смета неспремност балканских земаља да прихвате „европске” стандарде понашања, да буду кооперативне у међународним односима које диктира неколико највећих земаља, у првом реду САД. Појмом „кооперативност” у савременој дипломатији креатори свјетског поретка покривају све оно што је одлика њихове политике и захтјев да се без остатка искаже и докаже послушност и оданост према великом заштитнику или свјетском шерифу.

Захваљујући вишевијековној турској владавини на већини балканског простора у култури, језику, начину живљења и религији остало је много утицаја и трагова Оријента. Свуда се могу препознати трагови *оријентализма*. То се у европским културама зна користити као стереотип којим се доказује различитост Балкана од Европе, доказује се другост, устаљено схваћена као мање вриједна од европске цивилизације.

Друшћивена и политичка историја Европе (1871–1914). (Београд: Завод за уџбенике, 2010); Мира Радојевић и Љубодраг Димић. *Србија у Великом рату 1914–1918: крајња историја*, 2. издање (Београд: Српска књижевна задруга, 2014).

Балкан је географски дио Европе, но економски, политички и цивилизацијски Европа га радо третира као да није. Будући да је економска и политичка моћ током времена доминантно у европским државама, оне су у могућности да балкански простор политички третирају као заостао и да се боре око његове експлоатације. Њима одговара да одржавају стереотип о Балкану као подручју које Европа мора да доведе у ред, да успоравају његов развој да би имале изговор и могућност да се мијешају у унутрашњу политику и међународне односе балканских држава. Много тога на Балкану иде им у прилог.

Има више објективних и историјски условљених околности које балканске државе чине зависним од политике, интереса и међусобних односа европских земаља (који су у XIX и почетком XX вијека објективно били и свјетски односи). Један од основних је сложена етничка структура Балкана. У првој половини XIX вијека у европском дијелу Османлијског царства живјело је: око два милиона Турака, 1,5 милион Грка, 1,5 милион Албанаца, 6,4 милиона Словена, четири милиона Румуна...¹⁴ Сви народи на Балкану баштине традицију о средњовјековним националним државама, њиховој слави и историјском праву да „царства” буду обновљена. Са толико народа и националних мањина на малом простору, вођених потребама тржишта и реалне политике, загледаних, може се рећи изгубљених у прошлости и везаних у савременој политици и државним плановима за историјска права, мора долазити до спорења, локалних ратова и опредјељивања за „савезника” који је у широј констелацији међународних односа обећавао задовољење потреба. Много се обећавало, не увијек и давало.

Своја легитимна или пројектована права ниједан народ на Балкану у вријеме формирања модерне нације и државе и уређивања граница са сусједима није могао да оствари сопственим економским и војним потенцијалима. Још мање је могао политичким значајем у међународним односима да легализује евентуалне ратне добитке. Од интереса кључних европских држава и њихових међусобних односа у датом времену зависило је шта ће некој балканској држави

¹⁴ Милорад Екмечић, предговор у књизи Поповић Васиљ. *Источно питање*, 3. издање (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 10.

бити признато као национални интерес или ратни добитак.¹⁵ При томе, без обзира на историјско или ратно право, увијек се то третирало као да је сила заштитница то „дала”, што значи да у измијењеним околностима (непослушности) исто може и узети.¹⁶ Грци су први успјели да ратом за независност створе модерну националну државу, али и они уз значајно ангажовање великих сила, које су при томе оствариле и своје стратегијске планове.¹⁷ Резултати рата за независност признати су на Лондонској конференцији 1830. године (те године је Србији хатишерифом призната аутономија).¹⁸ Примјер мијешања великих сила и жеље да контролишу догађања су и догађаји везани за устанак на Криту 1889. и 1896–97. године.

Модел таквог понашања великих сила је спречавање Србије и Црне Горе да у Првом балканском рату остваре аспирације на простору сјеверне Албаније и о питању Скадра.¹⁹ Без обзира на историјска права, економске потребе и ратне успјехе, Србији и Црној

¹⁵ Света алијанса је као основ своје политике имала очување европских монархија и спречавање ослободилачких покрета. У Валони 1822. године савезнице су се изјасниле против грчког покрета за независност. У то вријеме настали су појмови „Источно питање” и „болесник на Босфору”, мада је дуго прије тога постојала свијест о слабостима Османлијског царства.

Други примјер: Русија се споразумом у Тилзиту (1807) обавезала да Наполеону преда Боку которску, на коју су право полагали Црногорци, којима је то било животно питање, и да ће признати француску власт над Јонским острвима. (В. Поповић. *Источно питање...* 144). Туђа даштина се лако узима и уступа јачему.

¹⁶ Русија је од Високе порте више пута тражила право покровитељства над хришћанским народима. Право добијено Једренским уговором (1829) укинута је одлукама Париског мира (1856), којим је Русија изгубила привилеговану позицију у рјешавању Источног питања. Заштиту аутономије Србије, Влашке и Молдавије преузеле су велике силе. С обзиром на њихове супротне интересе, питање је колико је то за балканске народе било повољније, мада је заједнички став групе земаља (под условом да се могао постићи) на Порти имао већу тежину. Разграничење Црне Горе 1858–1960. извршила је међународна комисија; у црногорско-турском рату 1861–62. неуспјешно је посредовала међународна комисија.

¹⁷ Детаљније: Čedomir Popov. *Građanska Evropa (1770–1871)*, друга knjiga: *Politička istorija Evrope* (Novi Sad: Matica srpska, 1989), 34–43.

¹⁸ Детаљније о националним покретима на Балкану у првој половини XIX вијека: Č. Popov. *Građanska Evropa*, II, 137–154, 198–210; Ђорђевић, Димитрије. *Националне револуције балканских народа 1804–1914* (Београд: Службени лист СРЈ, 1995).

¹⁹ Детаљно о томе: Михаило Војводић. *Скадарска криза 1913. године* (Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1970).

Гори није дозвољено да прошире територију, да Србија добије излаз на Јадранско море; силом и оружаном интервенцијом се пријетило ако Србија и Црна Гора не одустану од тих територија, Црној Гори се пријетило међународном флотом ако не напусти освојени Скадар. Вољом Аустроугарске, али и уз пристанак Русије и других великих сила, на том простору створена је нова балканска држава. Албанци су добили државу, иако су као дио Османлијске империје ratoвали против земаља побједница у Првом балканском рату.

Велике силе лако су се споразумјеле колико која балканска држава у том времену може да буде територијално велика и значајна, оне су одређивале равнотежу снага на Балкану. Можда би међу балканским народима било мање сукоба да су велике силе дозволиле да они сами утврде границе и међусобне односе (успоставе равнотежу моћи и значаја). Мијешањем у питање територијалног ширења и разграничења балканских држава велике силе су свим балканским народима некад учиниле неправду, ограничиле национални интерес или ратне добитке (некимa и више пута), све је зависило од тренутног интереса и односа моћи великих сила.

БАЛКАНСКИ НАЦИОНАЛИЗМИ И ИСТОЧНО ПИТАЊЕ

Европска дипломатија у односу на Балкан у XIX вијеку била је одређена интересима појединих држава, али и интересом да нека земља, сама или у савезу са другом, осујети интересе других држава на истом простору. Није тешко примијетити сталну супротност политике и интереса Аустроугарске и Русије на балканским просторима и опредјељивање других земаља у односу на ту чињеницу. Друга константа је промјенљивост савеза и односа међу великим државама. Много чега се у међународним односима може свести на начело британске политике: „Земља има сталне интересе, али не и сталне савезнике!”

Сплет интереса великих сила и њихови односи у вези са опстанком Турске у XIX вијеку произвели су европски дипломатски и политички проблем који чини шири спектар заплета и интереса. Тај комплекс питања у дипломатској историји Европе познат је под именом Источно питање. То је назив којим се изражавају интереси и ангажовање водећих европских сила у вези са кризом Османлијског царства и подјелом турских посједа на тлу Европе

у перспективи распада Царства или успјеха националноослободилачких покрета поробљених народа. Источно питање обиљежава социјалну, економску, политичку, војну, вјерску, културну и другу историју балканских народа, укључујући и одразе на свакодневни живот, начин мишљења и менталитет.

Судбина народа и држава на Балкану кроз цио XIX и XX вијек зависила је од планова и потреба великих сила, од њиховог тренутног међународног положаја, постигнутих савеза или претпостављених ратних опасности. Балкански народи економски и политички зависили су од тога како су велике силе у неком времену гледале на судбину Турске и преуређење Балкана. Источно питање се у XIX и почетком XX вијека постављало као проблем европске дипломатије на два начина. Балкански народи постављали су питање ослобођења и стварања држава на основу начела народности, позивајући се при томе и на историјска права, баштинећи традиције некадашњих средњовјековних националних држава. Балкански народи у вртлогу догађаја које обједињава историја Источног питања рјешавали су упоредо два комплекса проблема: национално ослобођење и промјену друштва, тј. грађанску револуцију, изградњу грађанског друштва. Са друге стране се Источно питање постављало као питање интереса великих сила, њихових освајачких планова и настојања да подијеле интересне сфере и територије Османлијског царства у случају његовог комадања. Због околности да се кључне европске силе нијесу могле нагодити о подјели територије, судбина Царства, самим тим и балканских народа и држава, није се могла ријешити без општег оружаног сукоба.

Балкански народи су питање своје судбине покренули на плану националних идеја у области културног стваралаштва крајем XVIII вијека, али политички нијесу могли то да учине јер нијесу били у потпуности изграђени национални идентитети. Није постојала политичка организација појединих народа као субјеката на историјској позорници (недостатак политичких странака, прихваћених националних програма, разграничених територија, институција и система власти). Они су под туђинском влашћу сачували вјеру, обичаје, народну ношњу, језик и друге етничке одлике, што их је окупљало и разликовало од других. Томе је у границама Османлијског царства значајно допринијело и то што је била призната вјерска аутономија

православцима. Вјерска аутономија је омогућила самоуправу и окупљање у многим животним питањима: образовање, језик, рјешавање сукоба, прикупљање дажбина итд. То је доприносило очувању националних одлика и свијести нетурског становништва о посебности и припадности. Међутим, није мали број оних који су примили ислам и тако постали дио владајућих структура, током времена се однародили и постали тирани својим сународницима.

На буђење национализма код балканских народа утицали су и други фактори: опште буђење национализма под утицајем Француске револуције, борба за слободе грађана, развој тржишта и појава међународног капитала, развој спољње трговине, школовање младих у иностранству, појава и уздизање домаће буржоазије, утицаји стране власти.

Балкански народи не могу да се договоре зато што имају аспирације ка истим територијама. Изразит примјер је сукобљавање Грчке, Бугарске и Србије око подјеле територија у Македонији крајем XIX и почетком XX вијека (комитске чете, пропаганда преко цркве и школе итд.). Иако су сви народи тражили национална права и самоопредјелење, нијесу били спремни да иста права признају сусједима и етничким групама. Сви су инсистирали на старим историјским правима, тежили да обнове некадашње државе и били нетолерантни према другим народностима (прије свега Јеврејима, Јерменима, док Македонце нико није признавао). Православна црквена организација није била уједињујући фактор. Штавише, грчка, српска и бугарска црква биле су (и јесу) противници у националним аспирацијама на просторима Македоније, док је Цариградска патријаршија водила тзв. фанариотску политику и сарађивала са званичним властима.

На Балкану није постојало развијено тржиште као ослонац националним покретима. Балканске покрајине биле су неразвијене пољопривредне области. Већину становништва чинило је сељаштво, малобројна грађанска класа (трговци, занатлије) није увијек била и национално оријентисана. Примјетно је да је у балканским земљама значајну улогу у формирању националне идеологије, организацији националних покрета и њиховој пропаганди пред европским јавним мњењем и политиком имала млада буржоазија, интелигенција из дијаспоре или школована у иностранству. Идеје

формирани у иностранству тешко су стицале присталице на домаћем терену у мјери да су могле бити масовно прихваћене. Процес уздизања националних буржоазија био је спор и неуједначен, интелегенција (шта год то онда значило) је била малобројна, због чега је на националном тлу било тешко засновати јединствену ослободилачку идеологију и усмјеравати ослободилачке покрете ка неком договореном циљу.

Више од једног вијека балкански народи су покушавали, сами или у склопу односа великих сила, да ријеше своје национално ослобођење.²⁰ У свјетским ратовима балкански народи су ратовали међусобно на странама сукобљених савеза великих држава, њихове земље биле су разаране као споредно ратиште великих сила. Један од разлога што је отпор страним утицајима често био немогућ била је чињеница да су, као економски неразвијени, војнички нејаки, финансијски зависни, међусобно несложни и несолидарни, више пута и зарађени, без јасног заједничког циља, балкански народи често били принуђени да моле за заштиту неку од великих сила или да ту заштиту невољно прихватају. Међутим, покровитељство моћне земље мора да се плати економским и политичким уступцима, излаже народ и државу освети сила из супротног блока. Треба ли подсећати каквим је све уступцима Србија, напуштена од Русије, са којом је савезнички претходних година ратовала против Османлијске империје, морала да „плати” наклоност Аустроугарске на Берлинском конгресу, каква је политичка и економска ограничења морала да прихвати? Треба ли подсећати колико је „царински рат” био казна за непослушност и покушај задовољења потреба Србије под повољнијим условима?²¹

²⁰ Није тешко повезати исход Првог српског устанка са интересима и односима Русије, Француске, Аустрије и Турске у тим годинама. Други српски устанак догодио се у вријеме кад европске силе нијесу жељеле нове нереде. У другим околностима, можда, Порта не би тако брзо пристала на признавање аутономије Србији (Ичков мир и осма тачка уговора у Букурешту имају сличне услове).

²¹ Детаљније: Андреј Митровић. *Продор на Балкан: Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*. (Београд: Завод за уџбенике, 2011); Чедомир Попов. *Грађанска Европа (1770–1914): Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)* (Београд: Завод за уџбенике, 2010); Чедомир Попов. *Источно питање и српска револуција 1804–1918* (Београд: Српска књижевна задруга, 2008).

Проблем је још већи што ни у случају повољног исхода за велику силу мали народи нијесу имали гаранције да ће бити уважене њихове потребе или дата обећања. Треба ли објашњавати колико је Русија Санстефанским уговором „помогла” Србији и како је на рачун њених легитимних територија и ратних добитака стварала Велику Бугарску као територијално ближег, економски и демографски јачег и потенцијално важнијег савезника у борби са Османлијским царством. Познато је да се Русија и прије Берлинског конгреса са Аустроугарском постигла договоре који су били противни интересима Србије, Црне Горе и српског народа у цјелини?²²

Општа карактеристика балканских држава је да се државне границе не поклапају са етничким, што је кроз историју XIX и XX вијека било, или се користило, као разлог за међудржавне политичке спорове, па и ратне сукобе. Наиме, свака балканска држава има у пограничним крајевима дјелове становништва који припадају сусједној националној држави или има своје мањине на територији сусједне државе. Разбијањем СФРЈ повећао се број држава са таквим проблемима. Постојање националних мањина би у цивилизованим односима могла бити веза и подстицај на сарадњу међу сусједима. Нажалост, на Балкану је то разлог сталних политичких тензија, мотив за претензије на територију друге државе, повод за мијешање у унутрашње прилике под изговором заштите припадника своје дијаспоре. Често нека држава у рјешавању својих проблема и односа са сусједима тражи заштиту и дозвољава да се нека већа држава умијеша и наметне као судија или заштитник. Можда би без таквих помоћи балканске државе нашле начина да се договоре, ако ништа друго, мање би се „јуначиле”, изазивале или прихватале сукобе као начин рјешавања спорова и остваривања интереса.

Балкан нема политичко или привредно средиште. Био је јединствен само кад су њиме владала моћна царства, али је и то јединство било наметнуто. У дугој историји балканских народа постоје три епохе њиховог заједничког живота под окриљем великих империја: *римска* (балканско-латинска), *џрчка* (ромејско-византијска) и *османлијско-џурска*. Владајућа идеологија историјских епоха

²² Детаљније: Ч. Попов. *Грађанска Европа (1770–1914): Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*; В. Попов. *Источно њишање и српска револуција...*

оставила је трагове код свих балканских народа. Чини се да су највеће посљедице биле укорјењивање православља и усељавање ислама, чиме је овај регион трајно одвојен од католичке Европе и идеолошки сукобљен са њом.

Значајне привредне могућности балканских држава нијесу искоришћене због немогућности балканских земаља да уложе већа средства у свој привредни развој. Страна улагања су скупа, подређена су политици и односима великих сила, интересима интернационалних корпорација. Балканске земље су остале привредно недовољно развијене и зато што је у XIX и првој половини XX вијека значајан дио природних богатстава, привреде, банака и тд. био у рукама страног капитала. На тај начин новац и сировине изношени су из балканских земаља. На те проблеме дошле су разне блокаде и трка у наоружању током Хладног рата, у који су балкански народи невољно били укључени, све је докрајчила „транзиција” социјалистичког друштва и привреде, што је посткомунистички Балкан економски значајно вратило уназад.

БАЛКАНСКИ СВЈЕТОВИ

Балкански народи су током времена доживјели више демографских и етничких промјена на малом простору:

— бројни ратови имали су за посљедицу несразмјерно велике губитке репродуктивно и радно најспособнијих дјелова народа, нарочито српског;

— масовне промјене вјероисповијести имају за посљедицу промјену националности: прелазак Срба католика у Хрвате, исламизација православаца, што је истовремено и радикална денационализација;

— албанизација српског живља на просторима Косова, Метохије, Македоније сјеверне Албаније екстремна је денационализација;

— стварају се нове нације: Македонци су признати као нација тек у социјалистичкој Југославији; одлукама комунистичких власти на тлу Југославије на основу вјере настала је нова нација Муслимани, послерије разбијања Југославије већином преименовани у Бошњаке;

— разни облици асимилације мањина постоје у свим државама итд.

Све данашње државе на Балкану настале су у XIX и XX вијеку (без обзира на то што су неке у средњем вијеку имале државност). Све су настале у оружаним устанцима, револуцијама, свјетским и грађанским ратовима чије исходе су вредновале и одређивале велике силе. Без обзира на то колико су присутни на Балкану и какву су државну традицију имали, балкански народи су тек у XIX вијеку постали национално и политички свјестан, организован политички субјект у модерном значењу термина нација и у духу начела националног самоопредјељења. Процес формирања савремених нација и националних држава завршен је (?) тек крајем XX вијека, серијом грађанских ратова на просторима Југославије.

Чести устанци, буне, разбојништво (хајдуци, крцалије, даглије, клефти, арматоли, комити, четници, качаци, балисти), међусобни ратови, грађански ратови, учешће у ратовима великих сила одлика су историје Балкана у XIX и почетком XX вијека. Покретач националних програма и устанака били су интелигенција школована у иностранству и недовољно развијена домаћа буржоазија, често уз значајну подршку дијаспоре, али сељаци су носили економски и демографски терет устанака и ратова. То је и разумљиво када се има на уму да су балканске државе сељачка друштва (пред Други свјетски рат 3/4 становништва издржавало се бављењем пољопривредом и шумарством).

Као посљедица честих ратних ситуација, идеолошких разлога, као и економске неразвијености, миграције су дуготрајна појава у балканским државама. Миграција има унутар држава и међу државама, још више према европским земљама, Америци и Аустралији. Због тога, сви балкански народи имају бројну дијаспору, која има економски и политички утицај на политику матичне државе.

Бројни покушаји међусобног споразумијевања, поготово стварања ширих савеза међу балканским државама, завршили су се неуспјешно због различитих и сукобљених интереса, али и због уплитања великих сила и њихових интереса. Кнез Михаило склопио је 1866–68. године низ уговора са Црном Гором, бугарским револуционарима, Грчком и Румунијом. Међутим, „Први балкански савез” остао је без видљивих исхода, низ других планова о балканској федерацији није дало резултате добрим дијелом и због подстицања неслоге од стране неке од европских сила. Аустрија

је константно радила на завађању Срба са Хрватима и Бугарима, нарочито на спречавању руског утицаја на Балканске православне народе.²³ Истини за вољу, ни Русија није радо гледала на савезништва међу балканским народима изван њених планова и покровитељства. У цјелини гледано, једино је Балкански савез 1912. године у Првом балканском рату дао резултате без видљивог мијешања европских сила, али се већ у завршници рата изметнуо у разлог за међусобни рат савезника за подјелу освојених територија и прекрајање граница.

Велике силе се у протекла два вијека на разне начине (економски, политички и војно) сукобљавају на Балкану и мијешају у унутрашње ствари балканских држава. Моћни намећу своје интересе и правила понашања. Балкански народи често су учествовали у политичким сукобима и ратовима великих сила, на Балкану су више пута ратовале бројне армије страних држава. И дио међусобних сукоба инициран је страним утицајем.

Ослободилачки програми и покрети у Србији, Црној Гори, Грчкој, Бугарској и подунавским кнежевинама у XIX вијеку добијали су подстрек, имали застоје и повремени неуспјех, као и успјех у неком времену, зависно од подршке или противљења једне или више великих сила, равнотеже моћи или постигнутих споразума међу најјачим европским државама. У цијелом периоду може се запазити једна константа: у већини догађања може се препознати тежња Русије да оствари превласт у зони мореуза и на Балкану као залеђу, на другој страни намјера европских сила да ограниче или онемогуће руске аспирације. Већ трећи вијек на Балкану се рјешавају сукобљени интереси Русије и водећих европских држава или њихових формалних и неформалних савеза. У савременој историји промјена је што се европске државе скривају иза Европске уније (у којој главну ријеч има Немачка) и НАТО-а, у чијим одлукама САД имају одлучујућу или изразито важну улогу.

Сви ратни сукоби (међусобни и свјетски) на Балкану окончани су мијешањем и под условима великих сила. Све кључне одлуке о судбини балканских држава донијеле су велике силе, без учешћа

²³ Српско-бугарски рат 1885. године покренут је добрим дијелом под утицајем аустроугарске политике на краља Милана, дио је њене политике сукобљавања Срба и Бугара у циљу елиминисања могућности њиховог савезништва.

и против воље балканских народа. Кључне одлуке о судбини балканских народа и држава, о дефинисању статуса државности последице ратних сукоба, настале су као резултат „правде великих” на међународним конференцијама (конгресима), као што су: Бечки конгрес (1815), Париски мир (1856), Берлински конгрес (1878), Лондонски мир (1913), Версајски мир (1919)...

Већина међународних конференција, одлука и уговора није ријешила проблеме, често су биле узрок нових сукоба. Захваљујући томе:

— ниједан мировни споразум и договор о разграничењу међу балканским народима није постигнут без мијешања и наметања великих сила;

— све модерне балканске државе и њихове границе признате су вољом великих сила; серија таквих одлука започета је Лондонском конференцијом о грчкој независности 1830. године и наставаљена мијешањем великих сила у разбијање Југославије и уређивање међудржавних односа социјалистичких република и покрајина;

— важни уговори о границама потписани су у европским метрополама, под арбитражом и као резултат интереса, односа снага и нагодбе великих сила.

Ниједна балканска држава није задовољна својим границама јер оне не одговарају етничким границама. Све државе Балкана имају проблем са мањинама сусједних држава на својој територији и дјеловима свог народа у сусједним државама. То је један од разлога да се одржавају погранични проблеми и претензије према територијама сусједа на којима живе дјелови матичног народа. Умјесто да мањине служе за зближавање, оне су кроз историју често разлог сукоба и етничких прогона у ратним условима.

Као исход вишевијековне владавине великих царстава на дјеловима Балкана, то је стално вјерски подијељен и сукобљен простор, чини се без изгледа да се стање промијени набоље. На Балкану се вијековима преплићу и сукобљавају три водеће свјетске религије: католичанство, православље и ислам. Сукоби и раскол у хришћанству настали су у вријеме Византије, доласком ислама вјерске прилике су се додатно компликовали. Под окриљем Османлијског царства, посебно у склопу борбе за формирање националних држава, међу православним становништвом створени су нови спорови дијељењем цркава по државним границама и спорењем око

јурисдикције (формирање Егзархије). Тако данас на Балкану имамо супротности и нетолеранцију католичанства и православља, католичанства и ислама, православља и ислама. Православље показује тенденцију да се, под утицајем политичких разлога, стварањем нових цркава даље дијели и сукобљава (двје бугарске цркве, двје македонске, двје цркве у Црној Гори, неслога у Српској православној цркви — Артемије).

Без обзира на склопљене споразуме, Русија је у XIX и почетком XX вијека за Турску увијек у суштини била непријатељска земља. То је било неминовно јер је Русија претендовала на граничне територије Царства и подстицала нетурске народе на немире и ратове. У свим фазама развоја Источног питања постоји тежња Русије да се прошири на територије под турском влашћу (црноморски простор, Кавказ, Крим, мореузи) и да изађе у Средоземље или оствари утицај на балканске православне народе и њихове државе. Често је и на разне начине утицала на ток и исходе ослободилачких покрета балканских народа. Балкански народи били су природни савезник: могли су немирима и бунама да ангажују војне снаге Османлијске империје или да служе као препрека аустроугарском ширењу у правцу Солуна и мореуза. Руски фактор је изазивао отпор водећих европских држава и често их чинио савезницима у очувању османлијске државе као бране претјераном руском ширењу на Балкану и у залеђу Медитерана.

Проблем је балканских народа у томе што, којег год заштитника да одаберу, то истовремено значи да земље које су „изневјерене” тиме постају противници, не могу дозволити да неко други има оно што оне желе. Последња два вијека показују да европске силе „штиће” неку балканску земљу у конфликтима и ратовима од којих некад немају користи, али да не предузимају ништа да у миру помогну економски развој, сређивање и усавршавање унутрашњих прилика, још мање међународну афирмацију било које балканске државе. Мноштво таквих примјера се може наћи у модерној историји.

ДА ЛИ ЈЕ ИСТОЧНО ПИТАЊЕ РИЈЕШЕНО?

Европске силе нијесу биле у стању да ријеше Источно питање јер је рјешење зависило од сукобљених интереса, освајачких тежњи и претензија појединих држава и њихових савезника, при чему су

дипломатске и војне активности зависиле од равнотеже моћи у појединим етапама источне кризе. Османлијско царство је опстајало под заштитом европских сила, које нијесу могле да се усагласе о подјели интереса, а ниједна није била довољно моћна да сама ријешити питање опстанка „болесног човека са Босфора”. Притом, заједничко свим европским силама била је тежња да се спријечи доминација Русије и њена контрола мореуза и путева према Истоку.

Контрола мореуза у XIX и XX вијеку је једно од кључних питања међународних односа, разлог за разбијање, али и јак разлог других за очување цјеловитости Османлијског царства. Више од једног вијека оно је опстајало на Балкану захваљујући супротним интересима водећих европских земаља, немогућности да нека од њих сама ријешити то питање или да се пак договоре о рјешењу прихватљивом за све. То се рјешавало кроз више локалних ратова, на крају и Првим свјетским ратом (иако у суштини није ријешено ни у другом). Дипломатски садржај Источног питања није у рјешавању судбине балканских народа. Према Милораду Екмечићу, „Источно питање је увек пратила прерасподела и ново споразумевање у односима западноевропских држава и Русије. (...) Слом Турске је увек везан за могућност дипломатије да нађе линију разграничења између западноевропских држава и Русије. Та линија се увек повлачила преко српског и јужнословенског земљишта и увек је била главни разлог њихове политичке нестабилности. По томе, Источно питање у свом класичном облику нема будућности и може постојати само у својој суженој варијанти, као разграничавање сфера утицаја Русије и Запада на рачун балканских народа.”²⁴

Овај закључак потврђен је стањем на Балкану у првим деценијама XXI вијека, може се рећи да Источно питање траје у новом облику. Мислило се да се оно завршило промјенама након Првог свјетског рата, међутим, може се говорити и о новој етапи Источног питања, о положају балканских народа у вријеме Хладног рата, још више о борби за доминацију над државама посткомунистичког Балкана. Није тешко запазити да се на овом простору, нарочито на простору бивше Југославије, одвија нескривена борба САД и

²⁴ Милорад Екмечић, Предговор у књизи: Васиљ Поповић. *Источно питање*, 3. издање (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 26.

Њемачке (манифестована као политика НАТО-а и Европске уније) против утицаја Русије, али и маскирани сукоб између САД и Енглеске против Њемачке (и Француске) за доминацију у Европи. Није тешко примијетити и неоосманизам, нескривену тежњу Турске да се економски и политички врати на географске просторе некадашњег Царства. Велике силе користе Балкан, у последње двије деценије нарочито простор бивше Југославије, као простор за демонстрацију војне, економске и политичке снаге и стицање значаја у међународним односима на рачун туђе судбине.

У XIX и XX вијеку подручје Балкана било је изложено разорним ратовима у којима је изгинуло много радно способног становништва, уништени су привредни и стамбени објекти; умјесто у развој нових ресурса, значајна средства улагана су у чишћење рушевина и обнављање ратом порушеног. Привредном заостајању допринио је период после Другог свјетског рата, када су земље Балкана (осим Грчке) припадале комунистичком блоку, у којем су велика средства трошена за наоружање и издржавање бројних армија, док је привредни развој заостајао. Дobar дио неразвијености савремених балканских држава је и посљедица „хладног рата” између свјетских војних блокова. Капиталистичке земље су у другој половини XX вијека на разне начине успоравале развој овог подручја због идеолошких разлога, борбе против комунизма и Совјетског Савеза, који је био његов покровитељ у овом дијелу свијета.

Споразумом у Техерану (1943) балканске земље дијељене су између СССР-а и САД на проценте, као да је ријеч о њиховој територији, а не сувереним земљама. У другој половини XX вијека на овом простору била је граница капитализма и социјализма, зона разграничења свјетских војних блокова. То је поново у очима капиталистичке Европе и НАТО-а Балкан учинило регионом који треба ограничити у развоју, у погодном моменту разјединити и покрити као простор могућег утицаја православне Русије. Крајем XX вијека то се политички и економски, па и војнички, и догодило. НАТО је далекометним ракетама и авионима комунистички Балкан превео у „демократију„; у Босну, на Косово и Метохију довео је војнике и наоружање, успоставио војну, економску и политичку логистику за дуготрајну контролу простора.

Константа односа великих сила према балканским земљама је промјенљивост понашања. Интереси појединих земаља и њихових савеза нијесу се радикално мијењали, али је њихово остваривање зависило од међународне ситуације, равнотеже моћи и страха. Понашање појединих земаља скоро једнако је одређено потребом да остваре своје планове и потребе колико и жељом да ограниче противника да оствари такве намјере. При томе, савези међу државама и групацијама мијењају се од случаја до случаја. Због тога је на Балкану много чега специфично и привремено:

— Балкан је у Европи доживио најрадикалније, трајне и компликоване промјене у домену религије и црквене организације: на етнички подијељеном и просторно не великом Балкану се сусријећу (и сукобљавају) три свјетске религије;

— на Балкану, тј. на тлу бивше Југославије, по основу религије (која притом није европска тековина) настао је нови народ — Муслимани — Бошњаци, што је преседан и у ширим размјерама;

— настало је више националних држава чије су границе више пута мијењане;

— више пута мијењан је статус појединих држава, настајали су планови о савезима (федерација) и балкански уговорни односи (већином неуспјешно);

— унутар држава више пута, у релативно кратком трајању, мијењано је друштвено уређење, не само у домену политичког организовања, већ и економског уређења;

— више пута радикално су промијењени друштвена свијест и владајућа идеологија (феудалне краљевине, капиталистичке краљевине, социјалистичке републике, антикомунизам, глобални капитализам, савремени национализам).

Ни почетком XXI вијека судбина балканских држава није се много промијенила. Новина је у томе што је врховни судија изван Европе, САД одлучују, европске земље извршавају. Њемачка, Енглеска и Француска се на локалном нивоу о много чему питају; Русија покушава да обнови утицај на простору „братских” правослаvnих остатака Југославије. Промјена је што креатори балканске стварности не морају да користе војску, путем „независних” медија и „аутентичних” политичара могу да смјењују владе и постављају послушне режиме. Ако то не „упали”, могу да уведу економску

блокаду, бомбардују и војнички окупирају државу на коју се „намераче”, све у име демократије по мјери САД и уз сагласност „међународне заједнице”, шта год то значило. Судбина СФРЈ, разбијене уз значајан економски, политички и идеолошки утицај, на крају и војно присуство САД и европских држава, о томе јасно свједоче. Колико су „аутохтони демократе” и политичари у томе видљиви није нарочито битно, они извршавају генералну идеју. Међутим, ниједна сила учесница у обрачуна са комунистичком, самоуправном и несврстаном Југославијом не признаје заинтересованост за њен распад, још теже умијешаност у грађанске и националне ратове које је разбијање Југославије изазвало. Криви су они који су хтјели да сачувају државну заједницу. У односу на Југославију, западне земље су установиле начело да је веће право сепаратистичких дјелова да разбију државу у име демократије, него право грађана да бране и развијају државу која већ постоји. Као непосредну помоћ демократији САД и њени сателити увели су бомбардовање, окупирање и изузимање територије из уставног поретка државе као легитиман модел сређивања унутрашњих односа у сувереној држави.

С обзиром на чињеницу да је и почетком XXI вијека Турска економски и политички значајан „играч” и да не скрива жељу да обнови утицај на територијама некадашњег Царства, може се рећи да је у међународним односима актуелна нова фаза Источног питања, односно својеврсно преуређивање посткомунистичког Балкана по вољи великих сила.^{h25} Осим САД, најважнији играчи и даље су исти. Историја се не понавља, али се често веома слично догађа!

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Алексић-Пејковић, Љиљана. „Балкан балканским народима — Између легитимистичког и националног принципа”, у *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)* / ур. Славенко Терзић, 139–256. Београд: Историјски институт САНУ, 1997.

²⁵ Детаљније: Дарко Танасковић, *Велики њоврајшак Турске? Неоосманизам или Исламизам*, (Службени гласник, Београд, 2015).

- [2] Алексић-Пејковић, Љиљана. „Берлински уговор као међународни оквир спољње политике Србије”, у *Европа и Источно питање (1878–1923): њолиџичке и цивилизацијске промене* / ур. Славенко Терзић, 107–126. Београд: Историјски институт САНУ, 2001.
- [3] Војводић, Михаило. *Скадарска криза 1913. године*. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1970.
- [4] Војводић, Михаило. „Србија, српско питање и Турска крајем XIX и почетком XX века”, у *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)* / ур. Славенко Терзић, 373–384. Београд: Историјски институт САНУ, 1997.
- [5] Gleni, Miša. *Balkan 1804–1999*, I–II. Beograd: V 92, 2001.
- [6] Гускова, Јелена. „Криза на Балкану, Срби и ислам у плановима великих држава”, у *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)* / ур. Славенко Терзић, 555–560. Београд: Историјски институт САНУ, 1997.
- [7] Гускова, Јелена. *Балкански њуџеви и сумануџо бесџуџе*. Београд: Catena mundi, 2013.
- [8] Ђорђевић, Димитрије. *Националне револуције балканских народа 1804–1914*. Београд: Службени лист СРЈ, 1995.
- [9] Екмечић, Милорад. „Улога ислама у социјалном и политичком развоју Балкана”, у *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)* / ур. Славенко Терзић, 15–53. Београд: Историјски институт САНУ, 1997.
- [10] Коцић, Марија. *Оријентализација маџеријалне кулџуре на Балкану: османски ѡериод XV–XIX век*. Београд: Hesperaideu — Филозофски факултет, 2010.
- [11] Митровић, Андреј. *Продор на Балкан: Србија у ѡлановима Аустро–Уѡарске и Немачке 1908–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.
- [12] Момбауер, Аника. *Узроци Првој свејској рѡи: сѡорења и саѡласности*. Београд: Clio, 2013.
- [13] Монтран, Робер, прир. *Истѡрија Османској царстѡва*. Београд: Clio, 2002.
- [14] Perica, Vjekoslav. *Balkanski idoli*, I–II. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.
- [15] Павловић, Стеван К. *Истѡрија Балкана*. Београд: Clio, 2001.
- [16] Попов, Ђedomir. *Građanska Evropa (1770–1871)*, druga knjiga: *Politička istorija Evrope*. Novi Sad: Matica srpska, 1989.
- [17] Попов, Чедомир. *Грађанска Европа (1770–1914): Друшѡвена и ѡолиѡиѡичка истѡрија Европе (1871–1914)*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- [18] Попов, Чедомир. „Европске силе и српско питање”, у *Европа и Источно питање (1878–1923): ѡолиѡиѡичке и цивилизацијске промене* / ур. Славенко Терзић, 25–39. Београд: Историјски институт САНУ, 2001.
- [19] Попов, Чедомир. *Истѡчно питање и српска револуција 1804–1918*. Београд: Српска књижевна задруга, 2008.
- [20] Поповић, Васиљ. *Истѡчно питање*, 3. издање. Београд: Службени лист СРЈ, 1996.
- [21] Радојевић, Мира и Љубодраг Димић. *Србија у Великом рѡиу 1914–1918: крајка истѡрија*, 2. издање. Београд: Српска књижевна задруга, 2014.
- [22] Stavrijanos, Leften. *Balkan posle 1453. godine*. Beograd: Equilibrium, 2005.
- [23] Stojanović, Trajan. *Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa*. Beograd: Equilibrium, 1997.
- [24] Танасковић, Дарко. *Велики ѡовраѡак Турске? Неосманизам или Исламизам*. Београд: Службени гласник, 2015.

- [25] Терзић, Славенко. „Употреба исламског фактора у балканској стратегији великих сила: Рашка и „санџачко питање”, у *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)* / ур. Славенко Терзић, 319–328. Београд: Историјски институт САНУ, 1997.
- [26] Терзић, Славенко. „Аустроугарско обликовање албанског националног покрета (1878–1912)”, у *Европа и Источно питање (1878–1923): историјске и цивилизацијске промене* / ур. Славенко Терзић, 247–262. Београд: Историјски институт САНУ, 2001.
- [27] Todorova, Marija. *Imaginary Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1999.
- [28] Успенски, И. Фјодор. *Источно питање*. Београд: Службени лист СЦГ; Подгорица: ЦИД.

Zdravko M. DELETIĆ, Vladan R. VIRIJEVIĆ

BALKAN PEOPLE AND THE GREAT FORCE IN THE XIX AND XX CENTURY

Summary

The Balkan Peninsula, with its position in relation to Europe, the Mediterranean, and Asia, the beginning of the first states, is a space in which the interests of powerful nations and states are for centuries confronted. In the Balkans, there are several small nations, who are burdened with opposites stemming from insisting on historical rights and celebrating medieval nation states, dispute over territories, further enhanced by the opposition created by the rule of some of the neighboring powerful states throughout history. The disagreement among the Balkan peoples is also due to the fact that three worldly, irreconcilable religions confront a small space. In contrast to the Russian influence and influence of the Catholic countries of Europe, during the nineteenth century, and the contradictions of imperialism and communism in the 20 th century, in most European countries a stereotype of the Balkans as a „second Europe” was built, as a space that civilized and politically lagged behind European countries less rights, while the countries of „European democracy” have a mission to teach Balkan nations to democracy. As a result of such a relationship between European countries towards the Balkan peoples, the economic backwardness and cultural diversity inherited from the era of the Ottoman Empire last. Even in the 21 st century, European countries have no sincere desire to enable the Balkan peoples to enjoy the equal life and development they deserve. There are politicians and scientists who think that Catholic Europe is sacred to the Balkan nations due to Byzantine heritage, Orthodoxy, Russian patronage and the communist past.

The history of the people of the Balkans in the nineteenth and early twentieth centuries is the history of the Eastern issue, which was the central issue of European diplomacy. The Balkan nations posed the Eastern question as a problem of national liberation, the formation of national states and the transition of a feudal society of the Oriental type to West European civil society. However, their goals could not be achieved outside the context of international relations and interests of the strongest European countries. The geostrategic importance of the Balkans is in the control of the East and the control of the sea. On this issue, Russia’s interests and the interest

of other European countries, primarily Austria-Hungary and Germany as a powerful ally, were in conflict. The most powerful European countries regard the Balkans as a possibility of political influence and gain, use the position and fate of the Balkan peoples in the mutual determination of the forces or naming interests, make settlements at the expense of others fate and territory.

The Balkan peoples in this period tried to win, for freedom, statehood and national identity. Armed insurrections and war were the way to achieve this goal. Unfortunately, they fought several times among themselves under the influence of great powers and within their wars, but they did not decide on the outcome, even on the existence of their own states. All decisions on concluding peace, recognition of statehood, and determination of the borders represented the settlement of great powers. All international meetings that decided on the states and borders of the Balkan peoples were held outside the territory of the Balkans, peace agreements and agreements were signed in European power centers and decision-making centers. In this, the interests of the European powers, the need for political domination in the Balkans and the mutual rivalry of the great states: Great Britain, Germany, Austria-Hungary, Russia, France, the late 20 th century and the United States.

Were decided in the era of the Cold War and the post-communist Balkans. A new stage of the Eastern issue is being scanned. Russia strives to maintain its influence on the Balkan Orthodox peoples, the countries of the European Union, in various ways, prevent it and seek to economically and politically position themselves in new circumstances, modern Turkey does not hide plans to again be influential in the former empire. There is a clear impact and interest of the US to be the most powerful force and to decide everything. It can also be talked about the conflicting interests of the United States of the European Union, in the first place of Germany. The struggle for supremacy takes place in the Balkans, primarily in the territory of communist Yugoslavia, in which the United States, Germany and the leading European countries participated economically, politically and militarily in the break-up and provocation of civil wars. In this way, the NATO pact turned the former Yugoslavia into a space of conflicting interests of the leading world states, primarily in the triangle: the US — Russia — Germany.

Key words: Balkan peoples, great powers, Eastern question, Russia, Austro-Hungarian Embassy, diplomacy